

ZDZISŁAW KURKOWSKI
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

MAGNETOFON NA LEKCJI MUZYKI – INACZEJ

ABSTRACT. Kurkowski Zdzisław, *Magnetofon na lekcji muzyki – inaczej* (Tape recorder in music lessons: A different approach), „Neodidagmata” XXII, Poznań 1996, Adam Mickiewicz University Press, pp. 159-167. ISBN 83-232-0710-0. ISSN 0077-653X.

The development of multimedia opens before the contemporary man a wider access to cultural values, including music. Due to different reasons those opportunities are not fully used in school, also within musical education. Analyzing the expectations of pupils from lower grades and musical preparation of their teachers, and taking into consideration the supply of music-teaching aids and school's financial standing, the author proposes a teaching aid in the form of audio tape containing music intentionally prepared for educational purposes. The above solution is the cheapest though offers high quality of sound and maximum didactic skill. A specific way of recording helps to repeat a given song, lack of vocals encourages pupils to sing, extended intros and fragments between stanzas invoke creative musical activities. Due to the fact that the music was composed to the poems taken from current textbooks for teaching Polish, the content studied during teaching of music corresponds with the one taken up in other school subjects. The author additionally offers some methods for the optimization of the teaching aid, both in the preparation of the musical content and in developing teaching strategies.

Zdzisław Kurkowski, *Pracownia Nauczania Podstaw Informatyki Wydziału Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska-Poland.*

W otaczającej nas rzeczywistości, również na terenie szkoły, napotykamy na pewne dylematy wynikające z rozwoju nowych technologii informacyjnych. Z jednej strony docenia się rolę, jaką mogą pełnić środki medialne w procesie nauczania-uczenia się, z drugiej zaś podchodzi się do nich z wielką ostrożnością i wahaniem, motywując to stanowisko m.in. jeszcze zbyt małą ich dostępnością spowodowaną zdecydowanie wysokimi cenami.

Z jednej strony rozwój środków multimedialnych sprawia, że człowiek ma większy dostęp do dóbr kulturalnych, również do muzyki, z drugiej strony ogólnie narzeka się na niski poziom kształcenia muzycznego w na-

szych szkołach ogólnokształcących. Popularne jest określenie „pokolenia głuchych”, choć często nie dochodzi się przyczyn tego stanu rzeczy. A dzieje się tak już od roku 1935, kiedy to zaczęto zmniejszać ilość czasu przeznaczanego na wychowanie muzyczne w szkole, dochodząc do takiego absurdu, jak obcinanie godzin przeznaczonych na kształcenie muzyczne studentów pedagogiki, w ekstremalnym przypadku przeznaczając na poznawanie metodyki muzyki w klasach niższych tylko jeden semestr i nie planując żadnych praktyk w szkole.

Rodzą się zatem pytania: Czy współczesny człowiek w pełni korzysta z możliwości jakie daje zwiększona dostępność środków przekazu? Czy przy organizowaniu procesu dydaktycznego korzysta z tego szkoła? Jak wszechobecna (dzięki środkom przekazu) muzyka wykorzystywana jest w kształceniu małego ucznia? W jaki sposób zintensyfikować te oddziaływania?

Poszukując odpowiedzi na dwa ostatnie pytania, nasuwa się refleksja dotycząca nowych form optymalizujących kształcenie muzyczne w szkole.

POTRZEBA POSZUKIWANIA FORM I ŚRODKÓW DOSKONALĄCYCH NAUCZANIE „MUZYKI”

Zawężając rozważania na ten temat do problematyki związanej z nauczaniem początkowym należy się zastanowić nad następującymi zagadnieniami.

Jakie są potrzeby (oczekiwania) uczniów?

Małe dziecko zafascynowane jest „odkrywaniem” dźwięku, poszukiwaniem jego różnych źródeł, wytwarzaniem dźwięków z siebie, z przedmiotów znajdujących się w najbliższym otoczeniu. Dla rozwoju odtwórczych zdolności muzycznych niezmiernie ważny jest okres między 5 a 6 rokiem życia dziecka, jednakże wiele istotnych zmian zachodzi dopiero w okresie wczesnoszkolnym (Shuter-Dyson, 1986, s. 158). Wszelkie działania muzyczne zaczynają się od odtwarzania muzyki głosem, a więc od śpiewu, a ten jest początkiem dalszych działań kreatywnych – ruchu przy muzyce, gry na instrumentach. Wiedza muzyczna winna być tylko dodatkiem do muzycznej aktywności. Uczniowie oczekują więc piosenek wesołych, rytmicznych, motywujących do różnych działań muzycznych.

Jakie jest przygotowanie muzyczne nauczycieli?

Przygotowanie muzyczne specjalistów nauczania początkowego jest nieodpowiednie (Pytlak, 1977, s. 41-43; Lewandowska, 1978, s. 95) i w bardzo wielu przypadkach nie przystaje do oczekiwań uczniów. Atutem nauczyciela nauczania początkowego jest to, że potrafi on zajęcia muzyczne połączyć z problematyką innych przedmiotów, że łączy je z zabawą, że wspiera nimi cały proces dydaktyczny. Dlatego w wielu przypadkach jemu właśnie powierza się kształcenie muzyczne w klasach niższych. On ma ożywić życie

uczuciowe dziecka, rozwinąć jego wrażliwość artystyczną i kreatywność. Ale by to zrobić, sam musi to rozwinąć w sobie, bowiem *nikt nie może dać więcej niż posiada, nikt nie może pobudzić czegoś, co w nim samym nie jest żywe* (Brühlmeier, 1993, s. 111). I chociaż w pracy tej nie tyle ważne są wiadomości, a raczej umiejętność aktywizowania uczniów na zajęciach, to jednak muzyka w każdym przypadku musi być podana poprawnie. Tylko nauczyciele przygotowani w myśl powyższych przesłanek potrafią sprostać oczekiwaniom uczniów.

Jakie jest wyposażenie szkół?

Ogólnie słabe, ale praktyka wykazuje, że wiele zależy od zapobiegliwości i pomysłowości nauczyciela. W wielu szkołach znajdują się pozostałości instrumentów perkusyjnych „z dawnych lat” i tylko te bywają wykorzystywane na lekcjach. W niektórych szkołach wyposażenie uzupełnia się skonstruowanymi przez uczniów „instrumentami” będącymi nowym i ciekawym źródłem dźwięków (np. gwoździe wbite w deseczkę, puszki, kartoniki wypełnione grochem lub kamyczkami itp.). Czasami spotkać można pianino (nie zawsze nastrojone), coraz częściej pojawiają się instrumenty elektroniczne. Zazwyczaj jest magnetofon (różnej jakości) zakupiony przez szkołę lub (częściej) ze składek rodziców.

Jakie są aktualne potrzeby szkoły?

Programy nauczania (również muzyki) ulegają dość częstym modyfikacjom. Jednak we wszystkich programach głównym celem nauczania „Muzyki” jest *rozśpiewanie uczniów, nauczenie ich określonego zasobu pieśni, rozwinięcie słuchu muzycznego, głosu i poczucia rytmu*.

Materiał nauczania bywa realizowany przy wykorzystaniu wszystkich form aktywności muzycznej, jednak formą największej aktywności pozostaje zawsze śpiew.

Główne problemy szkoły w omawianym zakresie wynikają więc z braku nowych piosenek oraz braków w umiejętności poprawnego (muzycznie) przekazania przez nauczyciela materiału dźwiękowego (przekaz ten powinien być w miarę atrakcyjny, bo dzieci mają możliwości porównania tego, co im dostarcza szkoła oraz tego, co proponuje radio, telewizja i inne dostępne środki multimedialne). Problemy te stwarzają potrzebę dostarczenia nauczycielowi odpowiednich pomocy dydaktycznych.

PROPOZYCJA NOWEJ POMOCY DYDAKTYCZNEJ

Na czym polega nowość propozycji?

Zasada nowej pomocy polega na tym, że:

– piosenki (a właściwie melodie piosenek) napisane zostały do tekstów zawartych w czytance do języka polskiego (Hanna Małkowska-Zegadło, Maria Bober-Pełzowska, *Język polski*, klasa 3, semestr 1 i 2 – *Catoroczna podróż*,

Wydawnictwo Juka, Warszawa 1993), aby treść piosenek nawiązywała do problematyki poruszanej przez nauczyciela na lekcjach różnych przedmiotów;

– piosenki nagrane są tylko instrumentalnie – ten sposób prezentacji mobilizuje do śpiewu, bo bez aktywności dzieci nie ma jeszcze piosenki, nie można więc ograniczyć kontaktu z piosenką tylko do jej słuchania;

– zakłada się stałą dostępność kasyety dla uczniów (wykorzystanie kasyety tylko przez nauczyciela, jak to się działo do tej pory, pozwala jedynie w części wykorzystać możliwości kasyety, pełne korzyści z kasyety osiągniemy tylko wówczas, gdy wszyscy uczniowie będą posiadali ją w swoich domach);

– poprzednie pomoce „same śpiewały” – tutaj nauczyciel jest zobowiązany do bezpośredniego przedstawienia piosenki (to rozwiązanie jest lepsze dla ucznia, bowiem uczeń nie tylko słyszy, ale też widzi jak to się śpiewa, wymaga to jednak większego wysiłku od nauczyciela).

Jak pomoc aktywizuje uczniów?

Wszelkie działania uczniów nawiązują do emocjonalno-motywacyjnych wartości muzyki. W nauczaniu początkowym bardziej istotny dla pracy nauczyciela jest rozwój cech osobowości ucznia, w szczególności jego emocji i motywacji niż samo umuzykalnianie dzieci, które pozostawić można muzykowi specjalście w klasach wyższych. *W przedmiocie tym nie chodzi tylko o to, ażeby dzieci umuzykalniać, rozwinąć w nich zdolności muzyczne, ale przede wszystkim aby przez kontakt z muzyką skutecznie wpływać na rozwój cech osobowości ucznia, a głównie na emocje i motywacje* (Pytlak, 1977, s. 47). Uczeń mający motywację działa z wyboru, ma poczucie samorealizacji i takie działanie jest dla ucznia ciekawsze i z punktu widzenia dydaktyki wydaje się niezbędne.

Dlatego też przygotowując pomoc dokonano celowych zabiegów konstrukcyjnych:

– brak wokalu mobilizuje uczniów do śpiewu, do współuczestniczenia w wykonaniu piosenki, a jednocześnie rozwija ich muzykalność, tonalność (utrzymanie się w tonacji, utrzymanie swojej linii melodycznej);

– wykorzystując naturalną w omawianym okresie aktywność dziecka proponuje się piosenki, które często mają opracowane specjalnie długie wstępy i zakończenia, rozbudowane łączniki między zwrotkami – wszystko po to, by mobilizować dzieci do twórczej aktywności muzycznej, w tych miejscach można tańczyć albo grać na instrumentach, można wzbogacić piosenkę o dodatkowe efekty muzyczne i pozamuzyczne;

– piosenki napisane zostały z uwzględnieniem możliwości wykonawczych uczniów z rygorystycznym przestrzeganiem skali głosu, ale w opracowaniu akompaniamentu nawiązują do nowoczesnych trendów w muzyce proponowanej przez mass media.

W czym kaseeta pomoże nauczycielowi?

Proponowana pomoc dydaktyczna stanowi olbrzymie ułatwienie dla nauczyciela, który najczęściej nie jest dostatecznie przygotowany do prowa-

dzenia lekcji muzyki, w ekstremalnych przypadkach (brak słuchu muzycznego u nauczyciela) kasetą umożliwia nauczanie się piosenki przez same dzieci, ewentualnie przy minimalnej pomocy rodzeństwa lub rodziców.

Specjalny sposób nagrania ułatwia powtarzanie opracowywanej piosenki dowolną ilość razy bez potrzeby cofania taśmy i wyszukiwania początku piosenki. Konieczne jest tylko przestrzeganie zasady, by po wybrzmieniu piosenki zatrzymać magnetofon i obrócić kasetę.

Jakich urządzeń technicznych wymaga stosowanie kasety?

Wykorzystanie środków medialnych uwarunkowane jest środkami finansowymi, którymi dysponuje (a raczej nie dysponuje) szkoła. Problem ten jest ważny, bowiem *obok czynnika pedagogicznego nie bez znaczenia jest czynnik ekonomiczny: Jakie będą korzyści ze stosowania mediów w relacji do poniesionych kosztów?* (Strykowski, 1993, s. 140). Powyżej wykazano, że nie zawsze trzeba sięgać po najdroższe środki. Przecież wielką pomocą mogą służyć środki, które coraz częściej znajdują się w szkołach, ale również są w domach uczniów, często o wyższym standardzie technicznym. Popularny magnetofon kasetowy jest już dzisiaj sprzętem powszechnie osiągalnym. W warunkach klasowych, kiedy trzeba nagłośnić dość dużą salę, korzystne będzie podłączenie magnetofonu do zestawu nagłaśniającego zapewniającego lepsze parametry odsłuchu.

WALORY POMOCY

(NA PODSTAWIE WYNIKÓW SONDAŻU, OPINII I OBSERWACJI)

Proponowany materiał dydaktyczny pomoże temu nauczycielowi, który wie do czego dąży, który chce pomóc dzieciom w rozwijaniu potrzeb emocjonalnych i jest zawsze gotów doskonalić swoją pracę.

Kaseta jest natomiast niemal zupełnie nieprzydatna nauczycielowi, który do tej pory mało robił i nie ma ochoty zmienić swojego stosunku do pracy. Tacy nauczyciele nie zamierzają oddać tego typu pomocy w ręce ucznia (boją się zapewne utraty jednego z niewielu atrybutów swojej pracy). Inni twierdzą, że nie będą dokładać do oświaty (oczywiście nie muszą, jeżeli potrafią sami zaprezentować poprawnie dzieciom piosenkę, jeżeli potrafią przedstawić ją w atrakcyjny sposób).

Istnieje wszakże pewna doza niebezpieczeństwa (podobnie jak przy nie kontrolowanym przez dorosłych korzystaniu z radia, telewizji czy komputera), że dziecko korzystając z taśmy magnetofonowej zatraci kontakt emocjonalny z człowiekiem dorosłym, który powinien być dla dziecka wzorcem. Przecież *począwszy od kontaktu z matką dziecko uczy się od najbliższej osoby sposobów zachowań: ruchów, reakcji psychicznych, mowy. W podobny sposób mógłby (podkreślenie moje) następować rozwój muzyczny dziecka – poprzez naśladowanie zachowań matki – jej głosu, śpiewu, sposobów ekspresji* (Przychodzińska,

1989, s. 148). Jednak wiemy, że dzisiaj matka nie zawsze ma na to czas, zmieniają się również wzorce, zmienia źródło pozyskiwania tych wzorców. Nie raz takim źródłem może być kolega z klasy i tu jest rola nauczyciela, który powinien mieć delikatne, nie narzucające się baczenie, by udostępniany wzorzec był wzorcem godnym naśladowania. Dodać można tylko z pewnym niepokojem, że dość często wzorzec muzyczny podawany przez ucznia w klasie jest dużo poprawniejszy od wzorca podawanego przez nauczyciela.

Czyż więc opowiadamy się za „samouczkiem”, czy pokazaniem, że nauczyciel jest niepotrzebny, że wszystko za niego wykonają środki techniczne? Nic bardziej błędnego. Tak samo można by mówić o programach radiowych, o audycjach telewizyjnych, o materiałach dydaktycznych przygotowanych na taśmie wideo, czy programach komputerowych symulujących jakieś zjawisko. Nasza propozycja ma pomóc dobrze przygotowanemu nauczycielowi, nauczycielowi o wielkim sercu, nauczycielowi o dużej wrażliwości artystycznej i kreatywności, który dzięki niej może bardziej skupić się na innych działaniach proponując dzieciom jeszcze pełniejszy kontakt z muzyką. Propozycja ta pomoże także zatuszować braki w wykształceniu muzycznym nauczyciela „statystycznego”, pozwoli również prowadzić poprawnie pod względem muzycznym lekcje nauczycielowi bez słuchu muzycznego. W każdym jednak przypadku to nauczyciel steruje procesem dydaktycznym (Zborowski, 1986), to on wybiera piosenkę w zależności od opracowywanej tematyki, to on decyduje kiedy, ile razy ją śpiewać, to on mobilizuje dzieci do innych działań muzycznych opartych o piosenkę.

ASPEKTY TECHNOLOGICZNE PRZYGOTOWANIA POMOCY

Pomoc w całości „wyprodukowana” została przy użyciu najnowszych technik informacyjnych (komputer, instrumenty elektroniczne, kserograf, magnetofon cyfrowy i analogowy).

Muzykę przygotowano za pomocą programu komputerowego Cubase Score v. 1.10 i komputera IBM oraz modułu dźwiękowego SC-55 f-my Roland sterowanego master keyboardem A-30 f-my Roland. Aby uzyskać maksymalnie najwyższą jakość nagrania materiał ten zapisany został w postaci cyfrowej, a następnie w profesjonalnym studio przepisany na taśmę analogową tworzącą tzw. „matkę” służącą do wyprodukowania kopii.

Tekst opracowany został na komputerowym edytorze tekstu Ami Pro, nuty są drukowane spod wspomnianego programu Cubase Score, a cały materiał powielono na kserografie, gdyż przy niewielkich nakładach jest to najbardziej optymalne rozwiązanie. Zastosowanie innych technik poligraficznych uwarunkowane jest tylko kosztami, które maleją wraz ze wzrostem nakładu, ale pozwalają wprowadzić lepszą jakość, np. kolorowy druk, twarłą oprawę.

Należy jednak wziąć pod uwagę, że w aspekcie gwałtownego rozwoju techniki nie można wymagać, aby wszyscy nauczyciele sami tworzyli pomoce. Jest to zadanie dla technologów kształcenia. Dlatego może warto zastanowić się nad potrzebą opracowania systemu autorskiego do tworzenia materiałów dydaktycznych na lekcje muzyki.

KIERUNKI OPTYMALIZACJI MATERIAŁU

Należy podkreślić, że nie jest to nowy z technicznego punktu widzenia rodzaj pomocy dydaktycznej, lecz propozycja wykorzystania na lekcji odpowiednio opracowanych nagrań magnetofonowych. Jednak kasetka magnetofonowa jest tu tylko nośnikiem, ważny jest natomiast materiał dydaktyczny, który na tym nośniku jest zapisany. Ten materiał został świadomie spreparowany dla potrzeb metodyki.

Proponowane rozwiązanie jest najtańsze przy zachowaniu wysokiej jakości dźwiękowej materiału i maksymalnej sprawności dydaktycznej. Pozwala na odtwarzanie tej samej melodii dowolną ilość razy bez konieczności szukania początku. Jedna wersja jest zawsze z wyraźną melodią, druga jest tzw. półplaybackiem, wymagającym przynajmniej w początkach nauki piosenki wyraźnego udziału nauczyciela (bądź wybranego, rozbudzonego muzycznie ucznia).

Gdyby nauczyciel miał odpowiedni sprzęt, mógłby ten materiał modyfikować. Jest to materiał, który może być aktualizowany, może żyć w rękach nauczyciela, nie stanowi skończonej formy, nie jest zabezpieczony przed ingerencją użytkownika, jak to się dzieje z wieloma programami komputerowymi.

Przedstawione tu materiały dotyczą pomocy dla klasy 3. Od strony merytorycznej dalszy rozwój pomocy pójdzie w kierunku „umuzycznienia” proponowanych przez Wydawnictwo JUKA podręczników dla klasy 1 i 2 (Maria Bober-Pełzowska, *Język polski*, klasa 1, semestr 2: *Asy z pierwszej klasy* oraz Maria Bober-Pełzowska, Hanna Małkowska-Zygadło, *Język polski*, klasa 2, semestr 1 i 2: *Chodźmy razem*).

W podobny sposób można tworzyć dalsze materiały dotyczące piosenek w klasach starszych, ale także przygotować wybrane pozycje ułatwiające i uatrakcyjniające słuchanie muzyki. Od razu należy zastrzec, że tego typu słuchanie jest tylko formą dodatkową, przez swoje możliwości rozszerzającą i przygotowującą do słuchania muzyki „na żywo”, bo tylko taka forma gwarantuje pełne obcowanie z muzyką, jej przeżywanie emocjonalne i fascynację.

Jeżeli idzie o stronę techniczną, to propozycje są następujące:

Materiał dźwiękowy zawarty na kasetach przedstawić w formacie MIDI i zapisać na dyskietkach. Wówczas, stosując odtwarzacz plików MIDI, np. MDF2 f-my Yamaha połączony z modułem dźwiękowym lub instrumentem

elektronicznym, uzyskamy większą sprawność tej pomocy. Zestaw taki pozwala bowiem na: zmianę tempa odtwarzanego utworu, rozpoczynanie odtwarzania od określonego miejsca z dokładnością do 1 sekundy, a także – przy zastosowaniu prostego oprogramowania – na zmianę tonacji i składu instrumentów.

Jeszcze lepsze parametry uzyskać można zastępując MIDI player komputerem z zainstalowanym programem sekwencyjnym. Takie rozwiązanie umożliwi rozpoczynanie piosenki z dowolnego miejsca, zakładanie pętli, wizualizację odtwarzanej muzyki bądź to w formie uproszczonej (key editor), bądź w formie zapisu konwencjonalnego (score editor). W pierwszym przypadku dźwięki przedstawiane są w postaci pasków dłuższych i krótszych położonych wyżej lub niżej (używając ich można także muzykę „malować”). W drugim przypadku jest to zapis nutowy w dowolnej tonacji z zastosowaniem jednego z wielu zaproponowanych kluczy, na dowolnej (ograniczonej możliwościami ekranu) ilości pięciolinii.

Oczywiście istotna jest tu cena zastosowanego sprzętu, ale także nieodzownym warunkiem jego pełnego wykorzystania jest umiejętność sprawnej obsługi tego sprzętu przez nauczyciela, a następnie przygotowanie także uczniów do korzystania z nowoczesnych technologii informacyjnych (Lewowicki, 1993, s. 133).

Podsumowując stwierdzamy, że pomoc może znaleźć zastosowanie u uczniów, dla stałego kontaktu z muzyką opracowaną na lekcji, a przez to szybciej i pełniej przyswojoną. Może znaleźć zastosowanie w pracy nauczyciela, przynosząc mu nowe propozycje piosenek i wygodne narzędzie pracy na lekcji – tak pod względem źródła pomysłów do dalszych działań muzycznych, jak i pod względem technicznym – łatwości dostępu do opracowywanej piosenki (są wprawdzie urządzenia do automatycznego wybierania następnej, bądź dowolnej pozycji na taśmie, ale są to urządzenia zdecydowanie podwyższające cenę magnetofonu), może także znaleźć zastosowanie w kształceniu nauczycieli, demonstrując pełniejszy sposób wykorzystania kasety magnetofonowej poprzez odpowiednie dobranie zawartości muzycznej i odpowiednie umieszczenie jej na nośniku. Może w czasie bezpośredniej pracy z kasetą, poznając nowe piosenki, tworząc nowe działania muzyczne przekonają się, że większy pożytek z tego typu kasety będzie wówczas, gdy znajdzie się ona w rękę, a właściwie w magnetofonie ucznia na co dzień, a nie tylko w magnetofonie nauczyciela na lekcji.

LITERATURA

- Brühlmeier A., *Edukacja humanistyczna*, Impuls, Kraków 1993.
Burowska Z., Głowacka E. (red.), *W kręgu problematyki wychowania muzycznego*, Zeszyt Naukowy, Akademia Muzyczna, Kraków 1980.
Gloton R., Clero C., *Twórcza aktywność dziecka*, WSiP, Warszawa 1985.

- Lewandowska K., *Rozwój zdolności muzycznych*, WSiP, Warszawa 1978.
- Lewowicki T., *Od środków nauczania do humanistycznie zorientowanej technologii edukacyjnej* [w:] *Edukacja – technologia kształcenia – media*, UAM, Poznań 1993.
- Lipska E., Przychodzińska M., *Muzyka w nauczaniu początkowym*, WSiP, Warszawa 1991.
- Przychodzińska M., *Wychowanie muzyczne – idee, treści, kierunki rozwoju*, WSiP, Warszawa 1989.
- Pytlak A., *Podstawy wychowania muzycznego*, WSiP, Warszawa 1977.
- Shuter-Dyson R., Clive G., *Psychologia uzdolnienia muzycznego*, WSiP, Warszawa 1986.
- Strykowski W., *Kształcenie multimedialne paradygmatem technologii kształcenia* [w:] *Edukacja – technologia kształcenia – media*, UAM, Poznań 1993.
- Wierszyłowski J., *Psychologia muzyki*, PWN, Warszawa 1981.
- Zborowski J., *Rozwijanie aktywności twórczej dzieci*, WSiP, Warszawa 1986.